

Güney Azərbaycan milli-elmi və ədəbi şəxsiyyətləri

MƏHƏMMƏDTAĞI ZEHTABI (Kirişçi) VƏ ONUN "İRAN TÜRKLERİNİN ƏSKİ TARİXİ" KİTABI

Xalqımızın fikir, düşüncə, mübarizə tarixində elə şəxsiyyətlər olmuşdur ki, sağlığında həqiqi qiymətlərini almamış, əksinə, millət yolunda fədakarlıqları çox vaxt onları yurdlarından didərgin salmış, olmanın məşəqqətlər, həbslər, sürgünlərlə üz-üzə qoymuşdur. XX yüzillikdə xalqımızın maarifi, milli oyanışı, dil tarixinin öyrənilməsi sahəsində böyük xidmətləri olmuş professor Məhəmmədtəği Zehtabının da sağlığında şəxsiyyəti və yaradıcılığı ictimaiyyət tərəfindən gərəyincə öyrənilməmişdir. İstər şah rejimi dövründə, istərsə də sonrakı İran mühitində Azərbaycan dilinə, tarixinə, etnik mənsubiyyətinə, coğrafi, siyasi mövqeyinə şovinst baxışları rədd edən M.Zehtabi bir çox elmi, publisistik əsərlər yazmış, xalqın istək və arzularını əsərlərində əks etdirməyə çalışmışdır.

Yorulmaz alim, tədqiqatçı, fəal mövqeli vətəndaş Məhəmmədtəği Zehtabi bir çox ədəbi, tarixi, elmi, siyasi kitabların müəllifidir. Bu əsərlər içərisində "İran türklərinin əski tarixi" xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

M.Zehtabi, uzun illərin elmi araşdırmalarını ciddi təhlil və nəzəri əsaslarla zənginləşdirərək ömrünün qürub çağında bütün elmi, ədəbi axtarıqlarının, səfər və təəssüratlarının yekunu kimi 880 səhifəlik "İran türklərinin əski tarixi" adlı fundamental əsərini yaymışdır.

Əsərdə M.Zehtabi təkcə dilçi kimi deyil, tarixçi, etnoqraf kimi indiki İran ərazisində yaşayan türklərin etnik mənsubiyyətini və dilini saxtalaşdıran fars şovinizminə qarşı çıxaraq sübut edir ki, farsların on qəbiləsi ilk dəfə Miladdan 900 il əvvəl İran yaylasına gəlmiş, Elam şahzadələrinin hakimiyyəti altında olan Kirman əyalətində yurd salıb yaşamışlar. Lakin bu ərazilərdə türklərin 3500 il əvvəl məskunlaşdığı qeyd olunur. Dəqiq faktlarla müqayisələr zəminində əsl həqiqəti üzə çıxaran alim bu gün İran ərazisində Azərbaycan dilinin milli mənsubiyyətini şübhə altında saxlayan saxta alimlərə ciddi cavab vermiş olur.

Kitabda, həmçinin yerüstü abidələrimizin ən qədim xəritəsi çəkilir, Hind-Avropa xalqlarının bu insan məskəninə axınına kimi qurulan dövlətlərin və mədəniyyətlərin etnik, dil və kök baxımından türklərə aid olduğu sübut edilir.

Professor M.Zehtabının uzun illərin gərgin axtarıqları, davamlı müqayisə, şərhlər, faktların sintezi və analizi hesabına gəldiyi nəticə "İran türklərinin əski tarixi" əsərində belə ümumiləşdirilir: "Araxın şimalında və cənubundakı qədim Azərbaycan torpaqları türk etnoslarının əski dil, mədəniyyət, məişət mərkəzləri - Vətənləri olmuşdur".

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq kitabı cüzi ixtisarla oxucularımıza təqdim edirik.

İsgəndər dövründən islama qədər

İSGƏNDƏRİN HÜCUMU, ƏHƏMƏNİLƏRİN SONU

Müxtəlif xalqların, o cümlədən Midiya xalqının üsyanlarını yatırıqdan sonra Dara bir sıra islahatlar həyata keçirdi. İslahatların keçirilməsində məqsəd məhkum xalqların həyatını yaxşılaşdırmaq deyil, əksinə xalqların həyatı bahasına böyük hərbi səfərlərə hazırlıq idi. Bundan ötrü Dara vergi sistemi yaratdı və ölkənin hər yerini bir-birilə bağlayan yollar çəkirdi. Herodotun yazdığına görə, Midiya satrapı 450 talant vergi verməli idi. I Daranın bütün ordusunun, eləcə də "Arteşe Cavidan"ın komandanları və böyük məsulyyətli dövlət işləri istisnasız olaraq farsların, xüsusilə onların 3 mühüm qəbiləsindən olan şəxslərin əlində idi. Başqa sözlə desək, hakim heyət yalnız farslardan ibarət idi. Həddi-büluğa çatan hər fars məhkum xalqlardan zorla alınan vergilər vasitəsilə yaşayardı.

Açıq fars şovinizmi siyasəti ilə birlikdə Dara məhkum xalqların gücü və verdikləri ağır vergilərlə böyük və uzun sürən hərbi yürüslərə başladı. Bu hərbi səfərlərin biri Miladdan əvvəl 490-cı ilin sentyabr ayında Yunanıstana hücum oldu. Bu hücumu Dara uzun quru yolla deyil, Egey sahillərindən gəmi vasitəsilə həyata keçirdi. Müharibədə Daranın ordusu sentyabrın 12-də məğlub oldu. Daranın bu və başqa hərbi səfərləri fars imperatorluğunun tərkibinə zorla daxil edilmiş məhkum xalqlara, o cümlədən Midiya əhalisinə olduqca baha başa gəldi. Gənc qüvvələr məhv olur, xalq var-yoxdan çıxırdı.

Miladdan əvvəl 486-cı ildə Dara öldükdən sonra onun və Kirin qızının oğlu Xaşayarşa şah elan edildi. Xaşayarşa e.ə. 484-cü ildə Misir xalqının qiyamını yatırdı və qardaşı Əhəməni (Hə-xaməneş) oranın satrapı təyin etdi. Sonra Xaşayarşa məhkum xalqların hesabına Yunanıstana

hücum etmək üçün plan hazırlamağa başladı. Xaşayarşa Daranın Yunanıstana hərbi səfərinin müvəffəqiyyət qazanmamasının səbəbini lazımi hazırlığın olmamasında görəərək öz hərbi səfərinə uzun müddət hazırlıq işləri apardı. Xaşayarşa həm qurudan, həm də dənizdən hücumu başladı. Bu müharibə uzunmüddətli və qanlı müharibə kimi dünya tarixinə düşdü. Herodot Xaşayarşanın ordusunun tərkibindən danışarkən göstərir ki, orduda ərəb, hindli, mad və s. millətlərin nümayəndələri vuruşurdu. Bütün orduların komandanlığı isə istisnasız olaraq farslardan və xüsusi ilə həxaməneş (əhəməni) ailəsindən seçilmədi. Hər bir sətrab hakimi olduğu vilayətin millətlərindən xüsusi ordu təşkil edilmədi. Həmçinin, zadəganların uşaqlarından təşkil olunmuş on min nəfərlik "Arteşe Cavidan" ordusu da fəaliyyət göstərirdi. Xaşayarşanın dəniz qüvvəsi də var idi. Onun əsasını kiyalılar, misirilər, kiplilər və s. dənizkənarı xalqlar təşkil edirdi. Gəmilərdəki döyüşçülər isə madlar, sakalar və s. məhkum millətlərdən ibarət idi. Bunlara komandanlıq Əhəməni şahzadələrindən təyin olunurdu. Lakin bütün ordunun baş komandanı Xaşayarşanın özü idi. Müsair tarixçilər Xaşayarşanın ordusunun sayını yüz min nəfər qeyd edirlər.

Miladdan əvvəl 480-ci ilin baharında həm qurudan, həm də dənizdən hücum başladı. Müharibənin əvvəlində bir yunanlının xəyanəti nəticəsində farslar qələbə çaldılar. Lakin sonra farsların qoşunu Salamində məğlub oldular. Bu zaman Xaşayarşa İrana qayıtmışdı. Lakin döyüşlər davam edirdi. Miladdan əvvəl 479-cu ilin baharında Pəlatə adlı məhəllədə fars ordusu həm quru, həm də dənizdə məğlub olaraq Yunanıstandan qovulub çıxarıldı. Bu zaman Babilə üsyan başlandı. Xaşayarşa üsyanı yatırdı və Babil satraplığı şəklinə salaraq Babil şahlığı ləqəbini öz adından sildi.

Bütün bu ağır və qanlı hərbi səfərlərdə farsların hakim heyəti və xüsusi ilə əhə-

mənilər orduların komandanı olaraq məhkum xalqları zorla hərbi meydanlarına gətirir, hədəflərinə çatmaq üçün onlardan istifadə edirdilər. Bu böyük hərbi səfərlərin əsas qüvvəsi və maddi büdcəsi məhkum millətlər, o cümlədən Midiyaların ağır istismarı ilə təmin olunurdu. Başqa sözlə de-sək, Əhəməni şahları əsarəti altına aldıkları millətlərin gücünü və maddi sərvətini mənimsəyərək yeni-yeni millətləri əsarətləri altına alırdılar. Əhəməni şahları əvvəlcə millətlərin istiqalını pozub onları özlərinə zorla tabe edir, sonra isə şəxsi və milli mənafevləri üçün istifadə edirdilər. Bu siyasət hakim millətin rəhbərləri pəhləvilər tərəfindən də bütün kobudluğu ilə icra olunurdu.

Xaşayarşa hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra fars hökumətinin möhkəmlənməsi və birliyi üçün vahid din yaratmaq siyasətini də irəli sürmüşdü. Yeni, Astiyakin görmək istədiyi işi icra etmək və Zərdüştdinini rəsmiləşdirmək istəmişdi.

Eradan əvvəl 465-ci ildə həm Xaşayarşa, həm də böyük oğlu Dara sarayda çevriliş edənlər tərəfindən öldürüldülər və Xaşayarşanın Ərdəşir və Vistasb adlı iki oğlu arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Bu saray döyüşləri üç il davam etdi. Və nəhayət eradan əvvəl 462-ci ildə Vistasb "Baktiriya" (Orta Asiya) vilayətində öldürüldü. Qardaşı Ərdəşir isə I Ərdəşir adı ilə şah elan edildi. Bu zaman Misirdə üsyan oldu və orada ha-

kim olmuş şahın əmisi Əhəməni öldürüldü. I Ərdəşir öz sərkərdəsi Mekabizi Misirə göndərdi və o orada baş verən üsyanı yatırdı. Lakin sonra Mekabiz özü əhəmənilərə qarşı qiyam etdi. Eradan əvvəl 424-cü ildə I Ərdəşirin ölümündən sonra əsl qiyamlar başlandı. Eradan əvvəl 424-cü ilin dekabr ayında II Dara şahlıq taxtına çıxdı. Bütün vilayətlərdə şahzadələrin üsyanı başlandı. Əhəmənilər hökuməti isə tamamilə zəifləmişdi.

II Dara 20 illik hakimiyyətdən sonra - eradan əvvəl 404-cü ildə vəfat etdi. Onun dövründə saraydaxili qətlər, müxtəlif yerlərdə və vilayətlərdə baş vermiş xalq üsyanları əhəmənilərin devrilməsinin yaxınlaşmasından xəbər verirdi. II Daradan sonra onun oğlu II Ərdəşir şah elan olundu. II Ərdəşir qardaşı Kir (kiçik Kir) ilə uzun müddət hakimiyyət uğrunda müharibə apardı. Bu illərdə sarayda fitnəkarlıq, qətl və bir-birini zəhərləmə hadisələri davam edirdi.

II Ərdəşirin oğlanlarının çoxu vəfat etmişdi. Qalan dörd oğlu isə Dara, Ariyasb, Oxos və Ərsam (Ərsan) idi. II Ərdəşir gələcəkdə oğlanları arasında düşmənçiliyin qarşısını almaq üçün böyük oğlu Daranı rəsmən vəliəhd elan etdi.

II Dara eradan əvvəl 360-cı ildə öldü. Oğlu Oxos atasının ölümünü gizli saxladı və onun adı ilə tədricən işləri öz əlinə keçirdi. Nəhayət, eradan əvvəl 359-cu ilin oktyabr-noyabr aylarında rəsmən şah oldu. Tarixdə onun adı III Ərdəşir - Oxos (eradan əvvəl 338-359) yazılır. Bu şah olduqca rəhmsiz, qəddar, qaniçən və qatil idi. Hakimiyyətdə heç bir rəqibi olmasın deyərək, saray ailəsində böyük-kiçik, qadın-kişi demədən hər kəsi öldürdü. Şübhələndiyi bütün tanış və qohumlarını məhv etdi.

Həmin illərdə Atropat Midiyanın satrapı olmuşdu. Buna görə də, əhəmənilərə tabe olmayan şimali və cənubi Azərbaycanda yaşamış bir sıra xalqlar və ellər ilə sıx əlaqələri olmuşdu. Bu, siyasi tabeçilik deyildi. Etnik dil və milli xüsusiyyətlərin yaxınlığı imkan verirdi ki, o xalqlar və ellər Atropatın sözünü eşitsinlər. Ona görə də, İsgəndər dövrü tarixçisi Ariyanın göstərdiyi kimi, bu bölgələrin xalqlarından kadusilər, albanlar, sakasələr, Midiyalılar - Atropatın müttəfiqləri kimi Qavqaməli müharibəsində iştirak etmişdilər.

(davamı növbəti saylarımızda)